

BOGUMIŁ SZADY

UPADEK PARAFII W CHORUPNIKU PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW REFORMACJI W POLSCE

Zagadnienie upadku i likwidacji parafii łacińskiej w Chorupniku mieści się w kontekście relacji społeczno-religijnych w okresie reformacji oraz kontr-reformacji. Pogłębiona i wieloaspektowa interpretacja źródeł historycznych ukazujących losy pojedynczych świątyń w tym burzliwym okresie może rozjaśnić przyczyny rozwoju, a następnie odwrotu sił reformacyjnych w wymiarze lokalnym. Analiza losów parafii, zarówno w kontekście instytucjonalnym (prawno-kościelnym), jak i społeczno-religijnym, gdzie przenikały się interesy Kościoła lokalnego oraz właścicieli, jest kluczowa dla zrozumienia mechanizmów masowego odejścia szlachty do wyznań reformowanych, a następnie powrotu do Kościoła katolickiego.

Podjęcie dziejów parafii Chorupnik, położonej na terenie dawnej diecezji chełmskiej (nieдалеко Gorzkowa), jest powodowane także faktem, że najważniejsze opracowania poświęcone dziejom parafii chełmskich podają rozbieżne informacje odnośnie do jej charakteru oraz funkcjonowania. Parafia ta jest kilkakrotnie wzmiankowana przez A. Wadowskiego w jego niewydanych materiałach poświęconych dziejom diecezji chełmskiej¹. Pomijają ją natomiast milczeniem W. Czarnecki, który zajmował się rozwojem sieci parafialnej Kościoła łacińskiego w ziemi chełmskiej do początku XVII wieku, oraz L. Bieńkowski, który analizował rozwój diecezji chełmskiej do połowy XV wieku². Większych wą-

Dr hab. BOGUMIŁ SZADY, prof. KUL – kierownik Katedry Historii XVI-XVIII wieku, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: szady@kul.lublin.pl

¹ J. A. W a d o w s k i, *Dzieje dawnej diecezji chełmskiej i jej kościołów*, BPANKr, rkps 2372, k. 18v, 51v.

² L. B i e ń k o w s k i, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji*

pliwości nie budzi samo istnienie świątyni we wsi Chorupnik, natomiast okoliczności jej powstania, charakter oraz dzieje w XVI wieku poświadczane są jedynie pośrednio przez wzmianki z XVII i XVIII wieku.

Nie jest znana dokładna data powstania kościoła w Chorupniku. Sama miejscowość pojawia się w źródłach historycznych na początku XV wieku, przy okazji rozgraniczenia dóbr Gorzków i Poperczyn w 1406 r.³ W. Czarnecki, który zajmował się badaniem osadnictwa ziemi chełmskiej w XV i XVI wieku, przyporządkowywał ją do parafii Gorzków⁴ lub Żółkiewka⁵. Parafię w Chorupniku po raz pierwszy wzmiankuje protokół komisji z 17 stycznia 1623 r. (spisany w Kumowie 18 stycznia), powołanej przez biskupa Macieja Łubieńskiego dla odnowienia parafii w Gorzkowie (pierwotne dokumenty parafii zaginęły). Oprócz wyznaczenia uposażenia, domu dla plebana oraz okręgu parafialnego, komisja odnotowała, że we wsi Chorupnik „se aliquando ecclesiam parochialem constructam vidisse, cuius parietes post eiusdem desolationem illustrissimus dominus palatinus olim Lublinensis sustulerat stabulumque ex eisdem construi fecerat”⁶. Dzień po opisanej wyżej komisji (18 stycznia 1623) przed oficjałem pojawił się Stanisław Skrzyński (Skrzynno), wikariusz kolegiaty lubelskiej⁷. Otrzymał on prezentę na parafię w Gorzkowie, wystawioną przez Stanisława Gorzkowskiego, dziedzica w Gorzkowie, Czystej Dębinie, Olchowcu i Wielkopolu⁸. Już w tydzień później (25 stycznia) otrzymał instytucję kanoniczną do tej parafii⁹. Dość szybko pleban Skrzyński wszedł w konflikt ze Stanisławem Gorzkowskim, który nie realizował zapisów fundacyjnych, w szczególności

chełmskiej (1417-1452), „Roczniki Humanistyczne” 7 (1958), z. 2, s. 187-256; W. C z a r n e c k i, *Rozwój sieci parafialnej Kościoła łacińskiego w ziemi chełmskiej do początku XVII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 48 (2000), z. 2, s. 29-89.

³ *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, cz. VI, Wrocław 1974, nr 1698, s. 263.

⁴ W. C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku*, „Rocznik Chełmski” 3 (1997), s. 51. Do parafii Gorzków przypisuje Chorupnik rejestr poborowy z 1564 r., *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VII, cz. 1: *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902 (Źródła dziejowe, t. XVIII, cz. 1), s. 195.

⁵ C z a r n e c k i, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 84.

⁶ W cytowanym fragmencie chodzi o Marka Sobieskiego, wojewodę lubelskiego i właściciela Chorupnika, AAL. Rep60 A154, k. 551.

⁷ Stanisław Skrzyński (Skrzynno) został wcześniej w 1619 r. prezentowany oraz instytucowany do parafii w Chodywańcach, AAL. Rep60 A107, k. 140v, 147.

⁸ AAL. Rep60 A154, k. 47.

⁹ AAL. Rep60 A154, k. 552v.

jednego, dotyczącego przekazania na rzecz parafii dwóch łańców ziemi¹⁰. Konflikt między patronem a plebanem gorzkowskim nabrzmiewał i doprowadził prawdopodobnie do usunięcia Skrzyńskiego z parafii¹¹.

Nie ma bezpośrednich świadectw o losach kościoła w Chorupniku w okresie reformacji. Dopiero w połowie XVII wieku sprawa parafii wpływa w źródłach nieco pełniej, przy okazji prób połączenia jej z odzyskaną z rąk protestantów parafią w Gorzkowie. 22 grudnia 1639 r. biskup Remigiusz Koniecpolski udzielił proboszczowi Gorzkowa, Markowi Rybułkiewiczowi, zgody na przyłączenie parafii w Chorupniku do swojej parafii. Wspomina o tym zapis wizytacyjny z 21 sierpnia 1726 r., jednak nie przytacza treści samego dokumentu, który został oblatowany w aktach konsystorskich 20 maja 1643 r.¹² Losy oryginalnego dokumentu przyłączenia parafii chorupnickiej do gorzkowskiej musiały być burzliwe, skoro dopiero zapisy z wizytacji dekanatu krasnostawskiego z 1803 r. zawierają jego odpis, podkreślając, że dokument jest zniszczony. Odpis zawiera wiele luk – w miejscach brakujących słów i fragmentów pisarz stosował wielokropki.

W tym miejscu należy postawić pytanie o przyczyny wydania zgody na inkorporację parafii w Chorupniku. Jest to kwestia istotna w świetle dalszych wydarzeń związanych z procesem przekazywania uposażenia parafii w Chorupniku plebanowi gorzkowskiemu. Mimo że nagłówek w wizytacji nosi tytuł „Incorporatio ecclesiae Chorupnicensis ad ecclesiam Gorzkoviensem”, w ścisłej definicji formalnoprawnej było to połączenie beneficjów („unio beneficiorum”). Inkorporacja jako zjawisko pojawia się w późnym średniowieczu i była interpretowana przez kanonistów jako szczególny przypadek „unio beneficiorum” – polegała najczęściej na włączeniu beneficjum do innego ciała kolegialnego (np. klasztoru, kapituły katedralnej, kolegium wikariuszy kolegiackich)¹³.

Łączenie beneficjów oraz inkorporacje powinny się odbywać z oczywistej przyczyny i dla korzyści Kościoła („causa iusta”, „iusta causa uniendi beneficia est Ecclesiae necessitas vel ipsius utilitas”). Za jedną z takich przyczyn uważano dość powszechnie niedostateczne uposażenie beneficjum, do którego

¹⁰ AAL. Rep60 A109, k. 29v-32.

¹¹ AAL. Rep60 A109, k. 40v-41v. Osoba o identycznym imieniu i nazwisku pojawia się następnie w źródłach jako altarzysta w Dubience i komendariusz w Tyszowcach, AAL. Rep60 A110, k. 136, 141, 175, 184.

¹² AAL. Rep60 A154, k. 45.

¹³ J. R. F o e s s e r, *De unione, speciatim de incorporatione beneficiorum*, Moguntiae 1869, s. 13-16; F. B a c z k o w i c z, *Prawo kanoniczne*, t. I, Opole 1957, s. 345-347.

następowało przyłączenie. Podstawą inkorporacji mogło być również zniszczenie świątyni lub mała liczba wiernych przy niewielkiej odległości między kościołami¹⁴. Niezależnie od tego, którą wykładnię prawną przyjmujemy (inkorporacja czy unia), parafia w Chorupniku, ze względu na zniszczenie kościoła, przejęcie jego uposażenia przez właścicieli miejscowości, a także niewielką odległość parafii w Gorzkowie, spełniała warunki inkorporacji. Trudno jednoznacznie zakwalifikować przyłączenie parafii w Chorupniku do parafii w Gorzkowie do jednej z przewidzianych prawem kategorii. Relacje między tymi beneficjami były zresztą przedmiotem komisji, które zbierały się w latach czterdziestych XVII wieku. Sama treść dokumentu inkorporacyjnego wskazuje raczej na inkorporację *pleno iure* (*quoad temporalia et spiritualia*), która powodowała podporządkowanie majątku oraz wiernych parafii chorupnickiej plebanowi gorzkowskiemu (*unio subiectiva et accessoria*)¹⁵.

Problematiczna w prawie kanonicznym jest kwestia konieczności zgody patronów beneficjum na inkorporację lub unię. Kontrowersja jednak dotyczy tylko patronatu duchownego, natomiast w przypadku patronatu świeckiego przepisy prawne dość jasno mówiły o konieczności zgody patronów¹⁶. W tym kontekście dokument wystawiony przez biskupa Koniecpolskiego nie spełniał do końca norm prawnokanonicznych, gdyż brakuje w nim informacji o zgodzie patronów parafii chorupnickiej (Sobieskich). Analizowany w innym artykule¹⁷ dokument inkorporacji parafii w Grabowcu do kapituły katedralnej w Krasnymstawie z 1624 r. zawierał bardzo wyraźną zgodę patrona parafii (odrębny dokument królewski). Takiej zgody ze strony Jakuba Sobieskiego najprawdopodobniej wcale nie było. Dokument biskupa Koniecpolskiego mówił o konieczności odzyskania dokumentów poświadczających uposażenie

¹⁴ L. F e r r a r i s, *Prompta bibliotheca canonica, iuridica, moralis, theologica, nec non ascetica, polemica, rubricistica, historica*, t. IX, Venetiis 1782, s. 292-293.

¹⁵ „[...] ad ecclesiam parochialem in Gorzkow tam in spiritualibus quam in corporalibus dependeat et a rectore moderno Gorzkoviense et eius successoribus gubernetur” (AAL. Rep60 A 191, k. 66v). Uważna lektura przepisów prawnych pozwala dostrzec, że klasyfikacja połączeń („unio beneficiorum”) określa relacje między beneficjami (per confusionem – extinctiva, per subiectionem – accessoria, per aequalitatem – aequae principalis), zaś typy inkorporacji odnoszą się bardziej do zakresu przedmiotowego (quoad temporalia – minus pleno iure, quoad temporalia et spiritualia – pleno iure), F o e s s e r, *De unione*, s. 12-15.

¹⁶ F e r r a r i s, *Prompta bibliotheca*, t. IX, s. 293.

¹⁷ B. S z a d y, *Inkorporacja parafii w Grabowcu do chełmskiej kapituły katedralnej w 1624 roku*, w: *Kościół. Społeczeństwo. Kultura. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Müllerowi z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowej i dydaktycznej*, red. J. Drob [i in.], Lublin 2004, s. 133-145.

parafii w Chorupniku¹⁸. Biskup, poprzez przyłączenie parafii w Chorupniku do parafii gorzkowskiej, czynił plebana gorzkowskiego odpowiedzialnym za odzyskanie uposażenia utraconego przez parafię w Chorupniku. Stwarzał tym samym okoliczność prawną dla podjęcia procedur, z których skorzystał niebawem pleban gorzkowski, Marek Rybułkowicz. Próbował on odzyskać przed sądem ziemskim krasnostawskim dawne uposażenie oraz dokumenty parafii w Chorupniku, wytaczając sprawę Jakubowi Sobieskiemu oraz jego matce i wdowie po Marku Sobieskim, Katarzynie z Tęczyńskich, właścicielom Chorupnika i części Gorzkowa.

Z treści dokumentów procesowych wynika, że istotną sprawą było ustalenie losów kościoła i parafii chorupnickiej, okoliczności rozebrania świątyni i przejęcia jej majątku. W pozwie znalazła się bowiem informacja, że to Marek Sobieski, wojewoda lubelski, zniósł kościół w Chorupniku i zajął jego uposażanie oraz poddanych¹⁹. Jest to sytuacja jak najbardziej prawdopodobna, zważywszy silne związki Marka Sobieskiego z kalwinizmem małopolskim. Do katolicyzmu miał wrócić ok. 1598 r. – według H. Gmitera był to warunek objęcia urzędu wojewody lubelskiego²⁰.

Księgi wizytacyjne parafii gorzkowskiej z 1758 r. wspominają o komisji, jaka zebrała się w dniu 3 listopada 1645 r. na cmentarzu przykościelnym w Chorupniku. Brali w niej udział Walenty Turoboyski, kustosz katedry krasnostawskiej, Jan Sasin, oficjał generalny chełmski, Krzysztof Stoiński, starosta krasnostawski, oraz Marek Zwiartowski. Oryginalny protokół tej komisji został zniszczony w czasie wojen kozackich w 1648 r. Jego kopia została potwierdzona w aktach grodzkich krasnostawskich 18 kwietnia 1654 r. na prośbę Mikołaja Rudnickiego, pełnomocnika rodziny Sobieskich, właścicieli Chorupnika i części Gorzkowa. Przynosi ona dodatkowe informacje dotyczące historii kościoła w Chorupniku. Wynika z niego, że Chorupnik został nabyty w XVI wieku przez Marka Sobieskiego od Eustachego Romanowskie-

¹⁸ „[...] sed et literas foundationis eius recuperandi” (AAL. Rep60 A 191, k. 66v).

¹⁹ „Quia quemadmodum olim illustris et magnificus Marcus Sobieski, palatinus Lublinensis, parens et maritus ipsorum, ecclesiam parochialem catholicam in villa Chorupnik sitam ad ecclesiam parochialem Gorzkoviensem uti matrem antiquitus pertinentem, per antecessores et possessores villae Chorupnik extractam, apparamentis ecclesiasticis et dote sufficienti ornatam, privata autoritate sua sustulerat, apparamenta et fundos, agros, sylvas, mericas, prata, hortos subditosque ecclesiasticos nolenter [s] occupaverat” (AAL. Rep601 A154, k. 553v). Określenie „sustulerat” należy tłumaczyć jako rozebranie świątyni, a nie tylko jej ograbienie (kilka linijek dalej pojawia się sformułowanie: „ecclesiam eandem – deportatam”).

²⁰ Zob. H. G m i t e r e k, *Sobieski Marek h. Janina*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIX, s. 503.

go. Kościół miał być już wówczas spustoszony²¹. W. Czarnecki charakteryzuje Romanowskich jako „napływową szlachtę polską, przybyłą i osiadłą w powiecie krasnostawskim”²². Związki rodziny Romanowskich h. Bończa z ruchem reformacyjnym są mało znane. Być może to właśnie Eustachy Romanowski jest wzmiankowany jako uczestnik pogrzebu Jakuba Bitiniusa, ministra z Lubartowa i konseniora dystryktu lubelskiego, jaki odbył się w Krasnymstawie w 1582 r.²³

Ustalenia wyżej wymienionej komisji stały się prawdopodobnie podstawą ugody zawartej między plebanem gorzkowskim a Jakubem Sobieskim, wojewodą ruskim i właścicielem Chorupnika, na posiedzeniu kapituły generalnej w Krasnymstawie dnia 1 stycznia 1646 r., w której zobowiązał się on do wybudowania nowego kościoła i wyposażenia go.

Punkt trzeci ugody odnosił się do charakteru kościoła w Chorupniku: „Tertium punctum. Ten kościół chorupnicki ani za prebendae ani za altaryę ma być miany, ponieważ ecclesiae parochiales in prebendas simplices nie mogą converti, ale iako dawny parochialis tenuior do gorzkowskiej parochialem ma adiungi et pro filia eidem haberi”²⁴.

Cytowany fragment, jak też poprzednie, dotyczące zniszczenia kościoła w Chorupniku oraz jego inkorporacji, wskazują na dość szczególny status formalnoprawny tej świątyni jako parafialno-filialnej. Nie chodzi tutaj o klasycznie rozumiany kościół filialny, często stawiany w opozycji do kościoła parafialnego. Filialność kościoła nie musiała oznaczać utraty praw parafialnych, a wynikała jedynie z podległości względem parafii macierzystej. W okresie nowożytnym funkcjonowały dwa typy kościołów parafialnych: macierzyste – główne (*ecclesia mater, principalis*) oraz filialne – pomocnicze (*ecclesia filia, accessoria*). Świątynia mogła mieć charakter filialny (pomocniczy) od momentu powstania lub też uzyskać taki status z biegiem czasu, np. na skutek inkorporacji lub połączenia z inną parafią. O odrębnym okręgu parafialnym parafii chorupnickiej pamiętano jeszcze na początku XIX wieku²⁵.

²¹ „[...] quam ecclesiam neque ab illustrissimo palatino Russiae, necque ab eius parente, qui bona Chorupnik et iam desolatam ecclesiam a nobili Eustachio Romanowski acquisivit” (AAL. Rep60 A160, k. 516v).

²² W. C z a r n e c k i, *Szlachta ziemi chełmskiej do połowy XVI wieku*, Białystok 2012, s. 219.

²³ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. III: *Małopolska 1571-1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1983, s. 72.

²⁴ AAL. Rep60 A154, k. 556; AAL. Rep60 A160, k. 497-499v, 516-517.

²⁵ „Villae autem Wiszniow, Chorupnik, Borow et Borowek ad ecclesiam quondam Chorupnicensem pertinentes anno 1639 tam quoad curam animarum quam quoad perceptionem proven-

Zawarcie ugody nastąpiło tuż przed śmiercią Jakuba Sobieskiego w 1646 r. i przed spustoszeniami dokonanymi w czasie wojen kozackich. W świetle przeprowadzonej dotychczas kwerendy trudno ustalić dokładną relację między tzw. komisją cmentarną i ugodą z początku 1646 r. a wyrokami sądu ziemskiego oraz trybunału koronnego z 1655 r. Można zakładać, że istniała stała presja procesowa ze strony instytucji kościelnych (biskup, kapituła, pleban gorzkowski), aby wymusić ustępstwa oraz zwrot uposażenia parafii chorupnickiej. Ten nacisk sądowy na Jakuba Sobieskiego jest jednak trudny do interpretacji, ponieważ znane są jego fundacje oraz wspieranie majątkowe Kościoła w innych miejscowościach²⁶. Porozumienie zawarte 1 stycznia 1646 r. między plebanem gorzkowskim a Jakubem Sobieskim, potwierdzone w aktach trybunału koronnego w 1655 r., wskazuje na chęć odzyskania jak największej części utraconego w czasie reformacji majątku. Kapituła rozszerzała interpretację poszczególnych punktów porozumienia, zwiększając zobowiązania Jakuba Sobieskiego. Dla przykładu – w punkcie pierwszym, dotyczącym budowy świątyni oraz zakupu dzwonu, kapituła uzupełniała „aby iuż oraz y parkan koło kościoła y signans przy dzwonie do tegoż kościoła był sprawiony”. W punkcie czwartym można przeczytać: „Do tego iako jegomość pan wojewoda pozwala aby pułłanik ieden y zagrodnik, a venerabile capitulum rozumie żeby dwa zagrodniki do pułłanika temuż kościołowi”, zaś w piątym zamiast wolnego wyrębu: „rozumie venerabile capitulum iż incysia w lasach nie potrzebna poniewasz las kościołowi ma być puszczoney”²⁷.

Można wnioskować, że Jakub Sobieski (mimo zawarcia ugody) nie był w stanie spełnić żądań strony kościelnej, skoro procedura odwoławcza w trybunale koronnym toczyła się w latach pięćdziesiątych XVII wieku, kiedy dziećmi Chorupnika byli już Jan Sobieski, starosta jaworowski (przyszły król), i jego matka, wdowa po Jakubie Sobieskim, Teofila z Żurowa Daniłowiczowa, zaś plebanem w Gorzkowie Wawrzyniec Różniecki (Różnicki). Znany jest odpis potwierdzenia i utrzymania w mocy wyroku sądu ziemskiego krasnostawskiego przez Trybunał Koronny w Lublinie z 18 czerwca 1655 r. Nakazywał on w ciągu czterech tygodni wypłacić po 100 florenów za każdy rok zaległych dziesięcin

tus et iurium vindicationem ecclesiae Gorzkoviensis subiectae patent” (AAL. Rep60 A191, k. 30).

²⁶ Fundacje nowych kościołów parafialnych w Złoczowie, Zborowie, Jeziernej, Pomorzach, klasztoru i kościoła Karmelitanek Bosych we Lwowie, J. D ł u g o s z, *Sobieski Jakub h. Janina*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIX, s. 488.

²⁷ AAL. Rep60 A154, k. 556-556v.

(od śmierci poprzedniego plebana gorzkowskiego) oraz zwrócić zboże zebrane z pól kościoła chorupnickiego (lub jego ekwiwalent)²⁸.

Ugody zawartej między Jakubem Sobieskim i plebanem gorzkowskim z 1 stycznia 1646 r., potwierdzonej wyrokiem trybunału koronnego 18 czerwca 1655 r., nie udało się zrealizować. Kościół w Chorupniku nie został odbudowany, zaś starania władz kościelnych, biskupa, kapituły katedralnej i plebana w Gorzkowie o utrzymanie parafii w Chorupniku okazały się bezskuteczne. 5 maja 1668 r. została zawarta ostateczna ugoda między Janem Stefanem Siestrzewitowskim, proboszczem gorzkowskim i kanonikiem chełmskim, oraz Janem Sobieskim na Złoczowie i Żółkwi, marszałkiem i hetmanem wielkim koronnym, w której Sobieski przyznał plebanowi gorzkowskiemu poddanych i grunta parafii w Chorupniku, która tym samym zanikła²⁹.

Przenosząc przypadek kościoła w Chorupniku na szersze tło społeczno-religijne, należy stwierdzić, że sposób odzyskiwania świątyń przez Kościół łaciński w końcu XVI i na początku XVII wieku jest ciekawym i złożonym, a jednocześnie mało analizowanym w literaturze przedmiotu, zagadnieniem. Zjawisko to należy wpisać w szerszy kontekst postawy szlachty wobec Kościoła katolickiego w tym okresie. Mając na uwadze czasowe przejęcie ogromnej części majątków oraz świątyń katolickich³⁰, całkowitemu przemodelowaniu musiały ulec wzajemne relacje szlachty oraz Kościoła instytucjonalnego, w których zaczęły dominować brak wzajemnego zaufania i konflikty. Interpretacja powrotu szlachty do katolicyzmu uwarunkowana jest powodami jej przejścia do wyznań reformowanych, a pośrednio oceną jej religijności w okresie reformacyjnym. Odpowiedź na pytanie dotyczące intencji oraz motywów przechodzenia na luteranizm lub kalwinizm i jednoczesnego przejmowania świątyń i majątków katolickich pozostaje wciąż otwarta. Nie wiadomo nawet dokładnie, czy przejmowano kościoły i majątki z powodu zmiany konfesji, czy też konwersje były rezultatem chęci przejęcia dóbr parafii katolickich. Ścierają się dwie oceny postaw szlacheckich, które można określić jako „optymistyczną” i „pesymistyczną”. Skrajnie pesymistyczną ocenę, nie-

²⁸ AAL. Rep60 A154, k. 553v-557v.

²⁹ AAL. Rep60 A153, k. 511 i n. (6 kart – dudka z wizytacją z 1711 r.).

³⁰ Mówiąc o stratach w strukturach Kościoła katolickiego, należy odróżnić czasowe oraz trwałe ubytki, S. L i t a k, *Kościół w Polsce w okresie reformacji i odnowy potrydenckiej*, w: *Historia Kościoła*, t. III: 1500-1715, red. L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles, Warszawa 1986, s. 387; t e n ż e, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 43-44.

wolną od zabarwienia wyznaniowego, przedstawił A. Wadowski w opracowaniu poświęconym diecezji chełmskiej (fragmenty):

Szlachcic polski był religijnym na sposób czysto interesów własnych, samolubnych widoków. Trzymał się Kościoła katolickiego, gdy po reformie przyjętej bez przekonania a porzuconej bez żalu, przeszedł na jego łono na powrót; a l e d l a t e g o, ż e K o ś c i ó ł t e n, m a j ą t k u z a g r a b i o n e g o n i e d o c h o d z i ł [podkreślenie – B. Sz.], a majątku pozostałego dozwolił na użycie wyłącznie prawie jego synów. – Czepiła się jej [reformacji – B. Sz.] szlachta z zbytku swobody, z chęci wyłamania się spod jedynej jarzma praw Kościoła, z chciwości na majątek kościelny. Przechodząc do różnowierstwa czuła się wolną od ekskomunik, od dziesięcin, władną do zajmowania w swych dobrach posiadłości kościelnych a nawet samych kościołów. Zajmowała więc je, burzyła, niszczyła, nic w to miejsce nie budując. – Szlachta przestawszy być protestancką, nie przestała być zuchwałą, lekkomyślną i samolubną, a stosowała to nie tylko do polityki ale i do religii. Takich jak wielki kanclerz koronny i hetman Jan Zamoyski, nie wielu było wśród szlachty po powrocie na łono Kościoła. Dlatego usiłowania kilku biskupów celem odzyskania dawnych fundacji, jak: Sobiejuski, Pilichowski, a zwłaszcza Gomoliński, Zamoyski, Łubieński i Koniecpolski, zasługują na wieczną pamięć, z powodu trudów położonych w organizowaniu na nowo diecezji chełmskiej po zniszczeniu jej przez herezję. Że nie odzyskali wszystkiego, a ich dalsi następcy nie mogli posunąć szybko sprawy Kościoła, było to już nie ich winą, ale winą charakteru przeciwników z jakimi mieli do czynienia, nią i szlachtą – pierwszej brakło szczeroci, drugiej zmysłu politycznego³¹.

Bardziej optymistyczna ocena, przypisująca szlachcie popierającej reformację głębsze motywy polityczne, związane z reformami społeczno-politycznymi oraz ruchem egzekucyjnym, towarzyszy współczesnej historiografii. Jednak nawet w tych głosach przebijają dość niskie pobudki szlachty, motywowanej głównie materialnie i w kategoriach sprzeciwu wobec duchowieństwa³². Złożoność problematyki ukazała ostatnio U. Augustyniak, postulując potrzebę badań nad konfliktem szlachty i duchowieństwa w okresie reformacji

³¹ W a d o w s k i, *Dzieje dawnej diecezji chełmskiej*, k. 15v-18v.

³² „Tymczasem nasilała się aktywność polityczna szlachty, której ważnym elementem były żądania reformy kościelnej, co wynikało przede wszystkim z zawiści o przywileje kleru, dziesięciny, beneficja, zwolnienia podatkowe” (W. K r i e g s e i s e n, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją i oświeceniem*, Warszawa 2010, s. 447); „Odnosi się również wrażenie, że przyzwyczajona do różnic wyznaniowych zamożna szlachta, poza jej wąską elitą, odpowiadając się za Reformacją, często traktowała to jako swego rodzaju demonstrację przeciw potężnej hierarchii kościelnej, bez głębszej znajomości rzeczy i wewnętrznego przekonania” (S. L i t a k, *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 63).

i kontreformacji na trzech podstawowych poziomach: społecznym, prawnym i ekonomicznym³³.

W świetle powyższych uwag można przyjąć, że istotnym powodem tzw. powrotów szlachty na łono Kościoła katolickiego w ostatnich dwóch dekadach wieku XVI oraz w pierwszych dekadach wieku XVII była rosnąca presja ze strony Kościoła katolickiego (zwłaszcza biskupów), mocno wspieranego przez dwór królewski, której głównym wyrazem były wysiłki w odzyskaniu zagarniętych świątyń oraz majątków kościelnych. Należy pamiętać, że ustawodawstwo potrydenckie przewidywało utratę uprawnień patronów, w tym prawa prezenty, z powodu odejścia od Kościoła katolickiego. W przypadku spraw sądowych wytaczanych przez biskupów, kapituły lub proboszczów, biorąc pod uwagę wsparcie ze strony władz państwowych, właściciele miejscowości parafialnych stanęli wobec groźby utraty zagarniętych wcześniej dóbr oraz wpływu na obsadę, a tym samym zarząd majątkiem parafialnym. Szlachta, przymuszana administracyjnie i prawnie do zwrotu zagarniętych wcześniej majątków, skłonna była do zawierania umów i kompromisów, które czyniły w pewnym stopniu zadość żądaniom strony kościelnej, lecz pozwalały zachować przynajmniej część przejętego majątku kościelnego. Szerzej zakrojone badania oparte na aktach sądowych, zarówno proweniencji kościelnej (konsystorz, akta biskupie), jak i państwowej (akta grodzkie, ziemskie, Trybunał Koronny), analizujące przebieg i metody odzyskiwania majątku przez Kościół katolicki w pierwszej połowie XVII wieku, są niezbędne dla uzyskania pełnego obrazu polskiej reformacji i kontreformacji.

BIBLIOGRAFIA

- A u g u s t y n i a k U.: Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów, Warszawa 2013.
- B ą c z k o w i c z F.: Prawo kanoniczne, t. I, Opole 1957.
- B i e ń k o w s k i L.: Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452), „Roczniki Humanistyczne” 7 (1958), z. 2, s. 187-256.
- C z a r n e c k i W.: Rozwój sieci parafialnej Kościoła łacińskiego w ziemi chełmskiej do początku XVII wieku, „Roczniki Humanistyczne” 48 (2000), z. 2 s. 29-89.
- C z a r n e c k i W.: Szlachta ziemi chełmskiej do połowy XVI wieku, Białystok 2012.

³³ U. A u g u s t y n i a k, *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*, Warszawa 2013, s. 9.

- D ł u g o s z J.: Sobieski Jakub h. Janina, w: Polski słownik biograficzny, t. XXXIX, s. 483-490.
- F e r r a r i s L.: Prompta bibliotheca canonica, iuridica, moralis, theologica, nec non ascetica, polemica, rubricistica, historica, t. IX, Venetiis 1782.
- F o e s s e r J. R.: De unione, speciatim de incorporatione beneficiorum, Moguntiae 1869.
- G m i t e r e k H.: Sobieski Marek h. Janina, w: Polski słownik biograficzny, t. XXXIX, s. 502-504.
- K r i e g s e i s e n W.: Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo–kościół między reformacją i oświeceniem, Warszawa 2010.
- L i t a k S.: Kościół w Polsce w okresie reformacji i odnowy potrydenckiej, w: Historia Kościoła, t. III: 1500-1715, red. L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles, Warszawa 1986, s. 343-416.
- L i t a k S.: Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne, Lublin 2004.
- L i t a k S.: Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej, Lublin 1994.
- S z a d y B.: Inkorporacja parafii w Grabowcu do chełmskiej kapituły katedralnej w 1624 roku, w: Kościół. Społeczeństwo. Kultura. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Müllerowi z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowej i dydaktycznej, red. J. Drob [i in.], Lublin 2004, s. 133-145.
- W a d o w s k i J. A.: Dzieje dawnej diecezji chełmskiej i jej kościołów, BPANKr, rkps 2372.

THE FALL OF THE CHORUPNIK PARISH
A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF REFORMATION IN POLAND

S u m m a r y

The article takes up the question of the fall of the Latin parish in Chorupnik that belonged to the former Chełm diocese. The parish church in Chorupnik was taken away by Protestants in the second half of the 16th century. Attempts at recovering its property possessions by incorporating it into the neighboring parish in Gorzków, and then actions taken both by the Gorzków parish priest and the bishop and his chapter were unsuccessful. A detailed study of the attempt to recover the property of one of the parishes that disappeared during the Reformation, is situated within the context of the relations between the nobility and the clergy in the Counter-Reformation period. Research on the social, legal and economic relations in a local dimension is important for understanding the mechanisms of the mass departure of the nobility to reformed denominations, and then of their return to the Catholic Church.

Translated by Tadeusz Kartowicz

Słowa kluczowe: diecezja chełmska, Chorupnik, reformacja, kontrreformacja, duchowieństwo katolickie, beneficja kościelne, szlachta.

Key words: Chełm diocese, Chorupnik, Reformation, Counter-Reformation, Catholic clergy, Church benefices, nobility.